

УДК 930.1

КОНЦЕПЦІЯ «ВИКЛИК-ВІДПОВІДЬ» ЯК ОСНОВА ЦИВІЛІЗАЦІЙНОЇ МОБІЛЬНОСТІ

Ю. М. Брило

Реферат: У статті розглядається проблема цивілізаційної мобільності крізь призму концепції «Виклик-Відповідь» А. Дж. Тойнбі. Пропонується визначення поняття «цивілізаційна мобільність» як сукупності всіх змін, що відбуваються із цивілізацією. Здійснюється аналіз двох форм цивілізаційної мобільності: внутрішньої та зовнішньої. Досліджується механізм внутрішньої дії цивілізаційної мобільності шляхом аналізу концепції «Виклик-Відповідь» Тойнбі. Визначається можливість застосування вказаної концепції до динаміки локальних цивілізацій на сучасному етапі існування людства. Аналізуються головні глобалізаційні виклики та можливі відповіді на них.

Ключові слова: цивілізаційна мобільність, глобалізація, виклик, відповідь, локальна цивілізація.

Події та процеси, що відбуваються у світі сьогодні, сигналізують про настання чергової фази протиборотства у сучасній епосі глобального зіткнення цивілізацій. Процес глобалізації призводить до посилення ескалації локальних міжцивілізаційних конфліктів як способу захисту цивілізаційного ядра, збереження локального характеру культури цивілізацій на фоні їх постійних контактів у межах глобального комунікативного простору. Конфлікт в Україні, підготовка та проведення референдумів про незалежність у різних країнах світу, загрози масштабної економічної кризи, дипломатичні інтриги — далеко не повний перелік доказів сказаному. Відтак, локальні цивілізації зустрічаються з новими глобалізаційними «викликами», за якими мають слідувати адекватні «відповіді», а відповідно і певні внутріцивілізаційні зміни та трансформації.

Мета статті полягає в окресленні внутрішнього змісту та механізму дії цивілізаційної мобільності крізь призму концепції «Виклик-Відповідь».

Сам термін «мобільність» за своєю суттю повертає нас до певної динаміки, до поняття руху. Тут йдеться як про фізичний рух об'єктів неживого або живого світу, так і про рух соціальних організмів або — метафорично — про «рух крізь соціальні, професійні та пізнавальні сфери». Мобільність як така тлумачиться, зокрема, через інтенсивність руху, спрямованість, інші його якісні показники [1].

Вивчення соціальної мобільності було розпочато П. Сорокіним, який у 1927 р. опублікував роботу «Соціальна мобільність, її форми та флуктації» [2]. Під соціальною мобільністю він розумів будь-який перехід індивіда чи соціального об'єкту (цінності), тобто усього, що створено людською діяльністю, з однієї соціальної позиції в іншу. Одними з перших, хто активно вживали поняття «мобільність» стосовно динаміки локальних цивілізацій, були Б. Кузик та Ю. Яковець [3], які зазначили, що соціальна мобільність виникає в період неолітичної революції, коли люди поряд з мисливством та збиральництвом починають займатися ще і землеробством, скотарством та ремеслом.

На нашу думку, ідеї П. Сорокіна про колективну соціальну мобільність доцільно застосувати стосовно більш масштабнішого суб'єкту історичних дій, а саме — цивілізаційного утворення. Відтак, відбудеться перехід від «соціумної» якості мобільності до цивілізаційної. Адже вже не окремі соціальні групи чи спільноти виступають активною дієвою стороною, а безпосередньо цивілізації.

Пропонуємо вжити з цією метою термін «цивілізаційна мобільність», змістом якого є сукупність усіх змін, що відбуваються з локальною цивілізацією. Виходить дуже широка за обсягом дефініція, що потребує на уточнення. По-перше, слід враховувати, що поняття

«цивілізаційна мобільність» може бути застосовано до внутрішнього життєвого циклу цивілізації і означати перехід від однієї стадії її життя до іншої, відповідно зміну якісного стану цивілізаційної спільноти та самих умов її існування. Незмінним при цьому залишається лише цивілізаційна основа, смисловий код утворення та цивілізаційний простір дії. Це, так би мовити, локальний, внутрішній аспект мобільності окремої цивілізації.

По-друге, цивілізаційна мобільність може приймати дещо інший вимір — зовнішній, у певному сенсі глобальний. У такому випадку йдеться про заміну однієї цивілізації іншою у просторі та часі. Фактично одна цивілізація у стані загибелі стає підґрунтям для формування іншої. Таким чином, відбувається перехід цивілізації з одного стану в інший, результатом якого є утворення абсолютно нового цивілізаційного коду та зовсім іншої цивілізації. При цьому змінюється сам цивілізаційний простір дії. Глобальна цивілізаційна мобільність забезпечує постійний коловорот цивілізацій та цілісність всесвітньої історії.

Механізм дії цивілізаційної мобільності і внутрішнього, і зовнішнього характеру, на нашу думку, можна вдало пояснити за допомогою концепції А. Дж. Тойнбі [4, 5] «Виклик-Відповідь». Для Тойнбі категорія «Виклик-Відповідь» ознаменовує собою механізм зміни цивілізацій, коли суспільство у стані покою отримує творчий імпульс — виклик, що призводить до консолідації та цивілізаційної відповіді. Фактори мінливості можуть бути як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Перші внутрішні чинники пов'язані з розгортанням цивілізації у часі, зі зміною фаз життєвого циклу, поглиненням іншою цивілізацією, сходженням з історичної арени. Серед зовнішніх факторів варто назвати зміну природно-екологічного середовища, потужні стихійні лиха та екологічні катастрофи, масштабні воєнні конфлікти, світові релігії та ідеологічні течії, що радикально трансформують духовне життя цивілізації.

У загальному руслі концепції «Виклику-Відповіді» відбувається увесь життєвий шлях локальної цивілізації від народження до загибелі, що яскраво проілюстровано А. Дж. Тойнбі та його послідовниками. Так, найдавніша єгипетська цивілізація, як і всі інші, спочатку стикається з викликами природного, а вже потім людського середовища. Загалом-то перший виклик людству кидають дельти рік Ніла, Йордана, Тигра, Євфрата, Інда. У нильській долині відповіддю стало виникнення єгипетської цивілізації, Тигра та Євфрата — шумерської, а в долині Інда та його минулого притоку — індської культури.

Окрім безпосереднього «народження» цивілізації, виклик приймає активну участь і у її подальшій долі, спонукаючи до розвитку. Цивілізація, даючи відповідь на виклик, вирішує певну задачу та переводить себе у більш високий та довершений стан існування. Відсутність викликів тотожна відсутності стимулів до будь-якого зростання. А. Дж. Тойнбі спростовує традиційну точку зору, що сприятливі кліматичні та географічні умови призводять до суспільного зростання. Навпаки, комфортні умови існування прирікають суспільство на повернення до природного стану. Наприклад, той самий Єгипет був непротим для землеробства районом, тому знадобилась складна іригаційна система для його подальшого розквіту. З іншого боку, надані самі собі народи жарких центрально-африканських джунглів виявилися позбавленими природного стимулу, тому залишились на примітивному рівні свого існування.

А. Дж. Тойнбі приводить п'ять типів викликів-стимулів: стимул суворих країн, виклик нових земель, стимул ударів, стимул тиску та гноблення. Стимули зростання представлені двома основними видами: стимули природного середовища та стимули людського оточення. Серед першого виду виокремлюються стимул «безплідної землі» та стимул «нової землі».

Прикладів впливу «безплідної землі» на виникнення та подальший розвиток цивілізацій в історії А. Дж. Тойнбі знаходить дуже багато. Зокрема, при порівнянні долин Янцзи та Хуанхе стає зрозумілим, що перша значно більше пристосована для людського проживання, а саме для циклічного сезонного землеробства, аніж друга. Тоді ж чому давньокитайська цивілізація виникла в долині Хуанхе? «Безплідна земля» стала стимулом, викликом для суспільства, яке надало адекватну відповідь та вийшло на нову сходинку свого розвитку.

Однак не завжди людина перемагала, підкорюючи собі природу та створюючи цивілізацію. Історія знає випадки, так би мовити, «повернення природи», коли у різних місцях у різні часи непокірна Природа, яку колись потіснив людський героїзм, знову набирала сили, звільняючись, чому сприяло те, що покоління, які прийшли на зміну першопрохідцям, не змогли втримати у своїх руках спадщину батьків.

Виклик нових земель А. Дж. Тойнбі пропонує розглядати на прикладі «зв'язаних» цивілізацій. Так місце виникнення вавилонської цивілізації повністю співпадає з кордонами шумерської цивілізації. Максимального розвитку вавилонська цивілізація отримала в Ассирії. Тут у дослідника назріває питання: а чи була Ассирія новою чи старою основою? Сам Тойнбі зазначає, що Ассирія була лише частиною прабатьківщини шумерської цивілізації, тому вона може розглядатися як нова основа. Археологічні розкопки на її території надають підстави вважати, що Ассирія не була однією з місцевих спільнот. У певному сенсі це була колонія, хоча і така, що співпадає з територією своєї материнської країни. Стимул оновлення, що зародився колись на ранніх ступенях розвитку шумерського суспільства міг здійснити особливо сильний вплив на наступний розвиток вавилонської цивілізації саме на ассирійському ґрунті.

Людське оточення теж може приймати різні форми стимулюючого впливу. Першою з них є несподіваний удар з боку людського оточення. Класичним прикладом такого стимулу для А. Дж. Тойнбі є реакція Еллади, а насамперед Афін, на напад у 480-479 рр. до н.е. імперії Ахеменідів — сирійської універсальної держави. Окрім удару стимул людського оточення може приймати форму непереривного зовнішнього тиску. За приклад можна взяти факти історії руських земель, коли тиск з боку євразійських кочівників призвів до відповіді у вигляді формування нового способу життя та нової соціальної організації — козацтва. Стимул людського оточення у формі постійного тиску у деяких ситуаціях може приймати форму соціального гноблення. Стимул гноблення провокується міграцією, бідністю, класовою нерівністю, рабством та расовою дискримінацією.

З фактами минулої історії все зрозуміло, а як щодо сучасності та тим паче майбутнього? Чи зможе дана концепція відповідати реаліям XXI ст.? Напевне, так. Однак, тут змінюється специфіка чи типи самих викликів. Найбільш актуальними сьогодні стають демографічні, екологічні виклики, виклики глобалізації, відповіді на які і сформують обличчя цивілізацій середини чи кінця XXI ст.

Більшість науковців сходиться на думці, що наймасштабнішим викликом XXI ст. є глобалізація, яка вийшла далеко за межі економіки і вже «загрожує» політичній, національній, етнічній, культурній ідентичності та безпеці. Глобалізація супроводжується посиленням глобальних проблем, таких як тероризм, наркотики, розповсюдження ядерної зброї та інше. Визначальною на сьогодні є відповідь локальних цивілізацій на загрози чи виклики глобалізації.

Трансформації, що будуть відбуватися у майбутньому, залежатимуть, по-перше, від змін чисельності та складу народонаселення. Різка зміна національного складу соціального ядра цивілізації, її еліти може призвести навіть до її руйнації. У глобальному масштабі демографічні виклики теж будуть мати певні наслідки. За підрахунками ООН, кількість мешканців Землі збільшиться з 6,1 млрд. до 9,1 млрд. людей, тобто практично у 1,5 рази до 2050 року. В економічно розвинених країнах динаміка чисельності населення суттєво не зміниться, тоді як у бідніших регіонах зросте у 2,5 рази [3, с. 372]. Загроза перенаселення стосується насамперед африканської, індійської, мусульманської та латиноамериканської цивілізацій. Такі тенденції матимуть негативні наслідки: старіння населення, зростання демографічного навантаження на працездатне населення.

З іншого боку, для більш ніж 62 країн фахівці ООН прогнозують протилежний прояв демографічного виклику — проблему депопуляції, що загрожує у далекій перспективі виродженням людства. Яким чином окремі цивілізації та загальнолюдське співтовариство оформлять свою відповідь, що оберуть: скорочувати чисельність населення Землі до 1 млрд. (концепція «золотого мільярду»), провокуючи масштабні військові зіткнення, чи займатися

засвоєнням досягнень науково-технічного прогресу, підвищуючи продуктивність праці? Чи зможе людство виробити диференційовану демографічну політику? Від цього залежатимуть позитивність чи негативність сценарію подальшого розвитку світового співтовариства. У будь-якому варіанті зміна цивілізації призведе до змін у самій людині, або ж до повного виродження людського роду внаслідок демографічної катастрофи.

Демографічні труднощі підсилюють екологічні проблеми. На глобальний рівень виходить екологічний виклик, що кидає цивілізаціям чи то сама людина своїми діями, чи то природа в якості наслідків тих дій. Суттєве вичерпання життєво важливих ресурсів, стрімке забруднення оточуючого середовища вимагають від людства пошуків заміників дефіцитних видів сировини, задля подальшого задоволення власних потреб. Навантаження на оточуюче середовище у густонаселених районах світу перевищить усі допустимі норми, і екологічна катастрофа стане ймовірною реальністю. Чи зможе людство відповісти адекватно на виклик, ресурсозберігаючими технологіями, наприклад, стабілізацією своєї чисельності, скороченням шкідливих викидів? Б. Кузик та Ю. Яковець пропонують наступні ймовірні варіанти екологічних сценаріїв майбутнього, від найбільш песимістичних до доволі оптимістичних:

1. Застосування зброї масового ураження, що знищить усе живе на Землі. Земля перетвориться на планету без життя. Технічний потенціал такого стану подій наявний уже сьогодні. Також є певні соціальні передумови: прірва між багатими та бідними країнами, зіткнення цивілізацій, локальні внутріцивілізаційні конфлікти, кожен з яких може перерости у світову війну.

2. Після екологічної катастрофи біосфера не буде повністю знищена, а збережеться у примітивному вигляді. Людина як біологічний вид припинить своє існування. Зникнуть соціальні система та матерія думки. Не виключено, що у подальшому все це може виникнути знову, однак в іншому варіанті, через радикальну зміну середовища.

3. Людство після зіткнення цивілізацій збережеться, однак буде піддано сильним мутаціям, що може призвести до виникнення нового більш примітивного біологічного виду. Епіцентр цивілізації переміститься у ті регіони, що найменше постраждали від катастрофи. Третій варіант означатиме «повернення назад», суттєву деградацію людства.

4. Постійне балансування між творчими і руйнівними варіантами взаємодії суспільства та природи, дотримання хиткої рівноваги між соціальними та природними системами. Сценарій у дусі «поганий мир краще доброї війни».

5. Оптимістичне торжество творчої сили ноосфери, гармонізація відносин між суспільством та природою, свідомий вибір нової раціональної стратегії екологічного розвитку та послідовної її реалізації. Досконалий варіант майбутнього для усього людства.

Варто погодитися зі вченими, що кожен зі сценаріїв абсолютно реальний вже сьогодні і не є «умоглядною фантазією».

Не менш актуальним викликом сучасності стає поляризація рівнів розвитку цивілізацій, розширення прірви між багатою меншістю та бідною більшістю країн світу. Така поляризація передбачає закріплення міжцивілізаційної чи міждержавної соціально-економічної та технологічної нерівності, тобто економічне, наукове, технологічне домінування найбільш розвинених країн, транснаціональних корпорацій, еліт. На сьогодні, за даними ООН, 15% населення проживає у багатих країнах, 78% — у бідних, 7% — у країнах з перехідною економікою. Дисбаланс у соціально-економічному розвитку продовжує наростати, розколюючи глобальну цивілізацію на дві нерівні частини, підсилюючи загрозу глобального соціального конфлікту. Відтак, важливим завданням стане подолання цієї прірви, шляхом поєднання ресурсів технологічно розвинених країн для підтримки тимчасово відсталих.

Певною формою прояву зіткнення цивілізацій є тероризм. В.А. Кутирьов у статті «Зіткнення культур із цивілізацією як причина і підґрунтя міжнародного тероризму» зазначає, що «...виникнення сучасного міжнародного тероризму – це реакція на становлення нового глобального світового порядку» [6]. У такому контексті тероризм вже є відповіддю на

виклик глобалізації, а саме на наполегливу спробу Заходу нав'язати традиційним культурам та народам власний спосіб життя, норми та цінності — «цивілізацію без святих та героїв». Це однозначно невірна відповідь, використовуючи понятійний апарат А. Дж. Тойнбі, «неадекватна відповідь» на виклик. Так чи інакше, але вона є, і перешкоджає стабільному, а може і просто, існуванню людства.

Зіткнення цивілізацій завжди загрожують їх цілісності, внутрішній єдності, також можуть призвести до їх надмірної регіоналізації. Часто-густо символічною формою відповіді на зазначений виклик є перенос столиці. Столиця займає важливе місце у політичній системі будь-якої держави, адже саме звідси виходять ключові для країни рішення, вершиться доля країни та її народу. Столиця, зазвичай, є фінансовим, науковим та культурним центром країни, а також одним із її символів. Як свідчить історія, не одна столиця не може вічно залишатися на одному й тому ж місці. Наприклад, неодноразово змінювалось місце розташування столиці у Китаї та Японії, у Росії, Фінляндії та інших країнах.

Сам А. Дж. Тойнбі зазначав, що уряди універсальних держав мають тенденцію змінювати протягом часу місце свого перебування. Для історика — це доказ того, що засновники універсальних держав діють виключно на благо своїх підданих. Якщо спочатку столиці засновуються на власній території держави-завойовника чи на околиці, де зручніше володарю, то пізніше «досвід імперської адміністрації» чи «тиск подій» підказують, що столицю доцільно перенести і в яке саме місце. Вибір місця відбувається в залежності від нагальної потреби: забезпечення оптимальних комунікацій чи захист від зовнішнього тиску. З метою поліпшення комунікацій столицю варто перенести до центру, тоді як захист кордонів від агресора вимагатиме її переміщення до найбільш напружених щодо зовнішнього тиску частин території.

Звернемося знову до історичного прикладу. Османи почали будівництво імперії з бази поза межами східних кордонів православно-християнського світу. Разом з розширенням їх володінь переміщувалась і резиденція їх правителів. Спочатку вони рухались зі «старого міста» на північно-західному краю Анатолійського плато у «нове місто» в долині на березі Мармурового моря. У 1326 р. вони прийшли до Брусу. У 1366 р. вони перетнули Дарданелли та ступили на Балканський півострів. Центр ваги православно-християнського світу до того часу вже змістився завдяки просуванню у кінці XI ст. тюрків-сельджуків у внутрішні області Анатолії. Першим місцем для оттоманської столиці на Балканському півострові був обраний Адріанополь. Однак і це стало лише проміжним пунктом. Османський султан Мехмет Завойовник, який завершив політичне об'єднання основної частини православно-християнського світу під оттоманським правлінням, був тим державним діячем, який переніс османську столицю у Константинополь. Останній не втратив свого статусу і після того, як Османська імперія припинила своє існування, а анатолійські осколки володінь Мехмета перетворились 20 жовтня 1923 р. у Турецьку Республіку, хоча з 20 квітня 1924 р. офіційним місцем перебування уряду турецької держави вважається Анкара.

У новітній історії теж нерідкі випадки, коли перенос столиці проводиться усвідомлено як адекватна відповідь на нові виклики. Це надає потужний імпульс соціально-економічному та політичному розвитку країни. Держави, проводячи важливі реформи, які сприяють виходу країни на якісно новий рівень розвитку, широко використовують перенос столиці як важливий політичний та економічний інструмент, стратегічний пункт реалізації програми реформ. Питання про перенос столиці гостро дебатуються у Південній Кореї, Японії, Ірані, Італії та багатьох інших державах. Бурхливі зміни політичної карти світу, активізація внутрішніх модернізаційних процесів спонукають політичну еліту країни час від часу змінювати місце розташування столиці, тим самим даючи відповідь на виклики історії [7, с. 8].

Так, Казахстан за неповні сто років чотири рази переносив столицю: Оренбург, Кзил-Орда, Алмати, Астана. Важливими тут є зовнішні фактори, коли держава переносить столицю з метою запобігання зовнішнім загрозам, окреслення нових цивілізаційних та геополітичних орієнтирів. Знов-таки у випадку переносу столиці з Алмати мала місце

сукупність багатьох факторів та причин. Астану (колишній Целінград) було обрано як найкращу альтернативу на основі загальнонаціонального дослідження, що враховувало тридцять два фактори. Вирішальними перевагами стали її велика територія та центральне місце розташування, близькість до головних економічних центрів [7, с. 8]. На думку Н. А. Назарбаєва, перенос столиці був спрямований, перш за все, на укріплення Казахстану у геополітичному плані. Цим актом Казахстан «підтверджував багатовекторну спрямованість миролюбної зовнішньої політики», але з іншого боку, демонстрував, що відчуває виклик та найбільшу загрозу з боку Росії, яка вже виказала певні територіальні претензії на землі Північного Казахстану.

Окремим викликом для сучасного і майбутнього людства стає втрата його цивілізаційної різноманітності. У XXI ст. загроза цивілізаційній та культурній різноманітності світу вже стала очевидним фактором. Більш того, відбувається загальна деградація соціального строю. Чуттєвий соціокультурний уклад, що домінує на Заході, з його етикою нав'язується іншим цивілізаціям, за допомогою інформаційних каналів. Як результат, розповсюджуються ідеали насилля, знецінюється людське життя, втрачають силу етичні норми, в тому числі, і релігійні, культура комерціалізується. Необхідним вбачається поєднання зусиль інтелектуалів, діячів культури, освіти, релігій усіх цивілізацій, задля сприяння становленню інтегрального соціокультурного укладу, передбаченого ще П. А. Сорокіним [3, с. 458].

Таким чином, можна зробити наступні висновки:

По-перше, наряду з соціальною мобільністю пропонуємо виокремлювати цивілізаційну мобільність, здійснити перехід від «соціумної» якості мобільності до цивілізаційної. Вважати змістом терміну «цивілізаційна мобільність» сукупність усіх змін, що відбуваються з цивілізацією.

По-друге, розподілити цивілізаційну мобільність на два види: внутрішню та зовнішню. У першому випадку йдеться про зміну стадій у життєвому циклі локального соціо-історичного утворення з відповідною зміною якісного стану цивілізаційної спільноти та умов її існування. Другий варіант мобільності носить, так би мовити, глобальний характер, адже його зміст розкривається через заміну у просторі та часі однієї цивілізації іншою.

По-третє, цивілізаційна мобільність розкривається на основі тойнбіанської концепції «Виклик-Відповідь», що описує механізм зміни цивілізацій, коли суспільство у стані покою отримує творчий імпульс – виклик, який призводить до консолідації та цивілізаційної відповіді. При цьому виклик повинен відповідати правилу «золотої середини», тобто бути і не дуже потужним, і не зовсім незначним.

По-четверте, у сучасному світі змінюється специфіка та типи самих викликів. На зміну стимулам суворих країн, нових земель, ударів, тиску та гноблення приходять виклики глобалізації: демографічні, екологічні, зіткнення цивілізацій, поляризації, уніфікації.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема цивилизационной мобильности сквозь призму концепции «Вызов-Ответ» А. Дж. Тойнби. Предлагается определение понятия «цивилизационная мобильность» как совокупность всех изменений, происходящих с цивилизацией. Осуществляется анализ двух форм цивилизационной мобильности: внутренней и внешней. Исследуется механизм внутреннего действия цивилизационной мобильности путем анализа концепции «Вызов-Ответ» Тойнби. Определяется возможность применения указанной концепции к динамике локальных цивилизаций на современном этапе существования человечества. Анализируются главные глобализационные вызовы и возможные ответы на них.

Ключевые слова: *цивилизационная мобильность, глобализация, вызов, ответ, локальная цивилизация.*

SUMMARY

The problem of civilizational mobility through the prism of the concept of "challenge-response" A.J. Toynbee are considered in the article. The definition of "civilization mobility" as all the changes taking place with the civilization is analyzed in the article. An analysis of two forms of civilization mobility: internal and external is given. The mechanism of action of the internal mobility of civilization by analyzing the concept of "challenge-response" Toynbee is presented in the article. The possibility of applying this concept to the dynamics of local civilizations at the present stage of human existence is carried out. The major challenges of globalization, and possible responses to them are discussed.

Keywords: *civilizational mobility, globalization, challenge response, local civilization*

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Оксфордский толковый словарь по психологии / [под ред. А. Ребера]. — 2002. [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу: <http://vocabulary.ru/dictionary/487/>.
2. Сорокин П. А. Социальная стратификация и мобильность / П. А. Сорокин // Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 302-373.
3. Кузык Б. Н. Цивилизации: теория, история, диалог, будущее. Т. V: Цивилизации: прошлое и будущее: Учебник / Б. Н. Кузык, Ю. В. Яковец. — М.: Институт экономических стратегий, 2008. — 576 с.
4. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла. — К.: Основи, 1995. — Т. 1. — 614 с.
5. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії: Скорочена версія томів VII–XII Д. Ч. Сомервелла // А. Дж. Тойнбі. — К.: Основи, 1995. — Т. 2. — 406 с.
6. Кутырев В. А. Столкновение культур с цивилизацией как причина и почва международного терроризма / В. А. Кутырев // Век глобализации / — №2 (4). — 2009. — С. 92-102.
7. Перенос столицы: Исторический опыт геополитического проектирования. Материалы конференции 28–29 октября 2013 г. / Отв. ред. И. Г. Коновалова. — М.: Институт всеобщей истории РАН; Аквилон, 2013. — 164 с.